

Juhász Pál–Mohácsi Kálmán

Az agrárium gazdasági és társadalmi folyamatai 1995-ben

Az élelmiszer-gazdaság évek óta a nemzetgazdaság egyik válságterülete. Az 1990–1993-as évek visszaesését követően 1994-ben azonban mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban nőtt a bruttó termelési érték. Noha az ágazat továbbra is súlyos gondokkal küszködött, a mikrofolyamatok azt mutatták, hogy az agrárszektorban is erős a fennmaradásra és az alkalmazkodásra törekvés. Az 1995-ös évben az volt a kérdés, hogy mi történik az élelmiszer-gazdaság problémái megoldása érdekében, folytatódik-e az ágazat növekedése és szerkezetváltása, s kialakulnak-e azok a feltételek, amelyek tartóssá teszik ezt a folyamatot. A mikroszinten tapasztalható néhány kedvező fejlemény ugyanis magában nem elégséges a hosszabb távú fejlődés megalapozásához. Az ágazat távlatosabb működési feltételeinek rendezése ugyancsak szükséges.*

Az agrárszektor reálfolyamatai

A *mezőgazdasági* termelés négyéves csökkenést követően 1994-ben mintegy 3,2 százalékkal nőtt. A növekedés 1995-ben nem folytatódott. A KSH felmérése szerint a mezőgazdaság termelése 1995-ben nagyjából az előző évi szinten maradt. A növénytermelés valamivel az 1994. évi színvonal alatt alakult, míg az állattenyésztés kibocsátása közel 3 százalékkal emelkedett. A fejlődés az egyes ágazatokban jelentős különbséget mutatott.

A szántóföldi növénytermelés 1995-ben kevésbé haladta meg az előző évit, ami csak kisebb részben függött össze az időnként és régióként jelentkező aszályal. Azt elsősorban az magyarázza, hogy a megművelt terület mintegy negyedén-harmadán továbbra sem megfelelő a technológiai színvonal. A gazdaságok, kényszerű takarékoság miatt, a szükségesnél kevesebb jó minőségű vetőmagot használnak, s a talajerő-utánpótlás, a gyomirtás elmaradt a kívánatostól. A növény-egészségügyi helyzet és a gépállomány műszaki színvonala romlott, így a betakarítási, tárolási és szállítási veszteségek 1995-ben is nőttek. Az utóbbiak nemcsak a termés csökkenéséhez vezettek, hanem annak minőségét és piaci értékesíthetőségét is rontották.

Nem kis részben a fentiekkel magyarázható, hogy 1995-ben mérséklődött valamennyi gabonaféle előállítása, a fajlagos mutatók pedig ellentmondásosan alakultak. A kertészeti termékek előállításával foglalkozók fő gondja maradt a termelés technikai, technológiai színvonalának kiegyensúlyozatlansága, a tőkehiány miatt a termelés minőségi elemeinek

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány a Pénzügykutató Rt. Jelentések az alagútból című kötete számára készült.

(például öntözés, gyomirtás stb.) elhanyagolása, az agrárpiac-építés késlekedése miatt a kiszámítható piaci viszonyok és a piacok átláthatóságának hiánya. A szántóföldi kultúrákhoz hasonlóan a kertészeti ágazatokban is gondot okozott a növényegészségügy helyzete.

Az állattenyésztésben a korábbi évektől eltérően az állomány csökkenésével szemben annak stabilizálódása, illetve (leszámítva az eddig növekvő tyúkállomány mérséklődését) bizonyos növekedése figyelhető meg 1995-ben. A sertésállomány 16, a szarvasmarhaállomány 2, a juhállomány 3 százalékkal nőtt, a tyúkfélék száma viszont 7 százalékkal csökkent.

Az állattartás tulajdonosi szerkezetének változása 1995-ben is folytatódott. Főként a sertés- és a juhtartásban az egyéni gazdálkodók részesedése nőtt. Az országban folyó sertéstartás színvonala azonban nagyon egyenetlen. A legkorszerűbb (számítógép-irányítású) módszerek mellett a hagyományos (sokszor meglehetősen egyszerű) módszerek is megtalálhatók. A tartástechnológia feszültségei ellenére a biológiai alapok biztosítottak: a korszerű fajták és tenyészvonalak hozzáférhetők. Mindent egybevetve azonban a sertéshús minősége, a húskihozatali mutatók elmaradnak a nemzetközi színvonalától és nagyon hullámzóak.

A gazdasági társaságok 5, az egyéni gazdálkodók 6 százalékkal növelték szarvasmarhaállományukat, míg a szövetkezetekben 2 százalékos csökkenés következett be. A gazdaságok mérete szerint az állatok majd háromnegyede a nagygazdaságokban található. Aggasztó, hogy a telepek 70 százaléka felújításra, 30 százaléka pedig teljes rekonstrukcióra szorulna. Jelentős az üresen álló telepek száma, a működők kihasználása 1995-ben 75 százalékos volt.

A tyúkfélék esetében az előbbi állattenyésztési területekkel ellentétes tendenciák rajzolódtak ki. A takarmányárak gyors emelkedése miatt a nem kielégítő hatékonyságú termelés csökkent az 1994–1995-ös gazdasági év dinamikus növekedése után. A gazdasági társaságok növelték részesedésüket az állományból, míg a szövetkezetek és főként az egyéni gazdálkodók hányada visszaesett. Még így is az állatok 47 százalékát a kisgazdaságokban tartották.

A korábbi évekkal ellentétben, 1995-ben csaknem valamennyi állatfajta esetében növekedett a vágóállat-termelés. A tejtermelés is valamivel több volt, mint 1994-ben. A hús- és a tejminőség azonban sok esetben nem felelt meg az igényesebb követelményeknek. Elsősorban a kisgazdaságok körében mutatkoztak problémák.

Az 1994. évi 6,1 százalékos növekedéshez képest 1995-ben 3 százalékra mérséklődött az élelmiszeripar bruttó termelésének növekedési üteme. Ennek ellenére most is az élelmiszeripar volt az ipar legnagyobb ágazata, az ágazatból került ki az ipari termelés 22–23 százaléka. A kivitel majd 22 százalékos bővülése volt a növekedés motorja, egyidejűleg a belföldi eladások mérséklődtek. A teljes ipari export 13 százaléka az élelmiszeriparból származott. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés 1995-ben 10–11 százalékkal nőtt. Figyelemre méltó, hogy az élelmiszeripar termelési szintje 1995-ben az 1989. évi 92 százalékát érte el. Ugyanez a mutató az ipar egészében 79,9 százalékos, a feldolgozóipar esetében 77 százalékos.

Az 1995-ös évben a különféle méretű élelmiszer-ipari vállalkozások termelésének alakulása eltért a megelőző három-négy évben tapasztaltaktól. Korábban a 20 főnél kisebb és a 20–50 fős cégek kibocsátása emelkedett a leggyorsabban, a 300 főnél nagyobb vállalkozásoké csökkent vagy stagnált. 1995-ben csak a közepes méretű szervezetek termelése bővült, a kis- és nagycégeké csökkent. A jelek szerint több szakágazatban, így például a sütő-, a bor-, a téstagyártásban az adott piaci, pénzügyi-finanszírozási feltételek mellett a kisvállalkozások növekedési lehetőségeik határához értek.

A mezőgazdasági termékek felvásárlása hosszú évek után 1995-ben 15 százalékos emelkedést jelzett. Ezen belül a növényi termékek felvásárlása nagyobb mértékben (25,9

százalékkal) növekedett, mint az állati termékeké (4,3 százalék) és az élőállatoké (13,3 százalék). Az élelmiszerek, szeszesitalok és dohányárúk *belföldi értékesítése* 1995-ben is mérséklődött.

Folytatódott az *agrár-export* 1994-ben megkezdődött növekedése, a kivitel volumene 20 százalékkal nőtt, az a teljes export 22 százalékát tette ki. Az ország teljes *importjának* néhány (1995-ben 5,9) százalékát képviselő élelmiszer-gazdasági termékbehozatal az 1993-as és 1994-es növekedést követően kb. 10 százalékkal mérséklődött 1995-ben. Az agrár-ágazat exportjának értéke 1995-ben megközelítette a 3 milliárd dollárt, a szektor külkereskedelmi forgalma közel 2 milliárd dolláros aktívumot mutatott. A behozatalban főként a relációs szerkezet változott meg (nőtt a fejlődő államokból származó élelmiszerimport), a kivitelben a relációs és a termékszerkezet is figyelemre méltóan módosult. Az agrár-export 5 százalékkal nőtt a fejlett piacgazdaságokba s 39,5 százalékkal a nem piacgazdálkodású, illetve fejlődő piacú gazdaságokba (így például Közép- és Kelet-Európába). A termékszerkezet változásában szembetűnő, hogy főleg a gabonaexport többlete miatt a feldolgozatlan mezőgazdasági termékek exportjának részesedése 1995-ben számottevően megnőtt: 1994-ben a kivitel 26, 1995-ben a 34 százalékát tette ki.

A *mezőgazdasági beruházások* – ha nem is olyan mértékben, mint 1994-ben, de – 1995-ben is jelentősen növekedtek. Teljesítményértékük 18,2 milliárd forintot tett ki, ami folyó áron 51,9 százalékkal haladta meg az 1994. évit, ami még mindig csak a ma működő eszközállomány 12-15 év alatti pótlására elégséges. Ennek kétharmadát gépvásárlásra fordították a befektetők. A beruházások alakulásában fontos szerepe volt a központi támogatási programoknak. A – pályázati úton elnyerhető és elsősorban a fejlesztésekhez igénybe vett hitelek kamatának részbeni állami átvállalásán alapuló – támogatási rendszer hatására lendületet vettek az építési beruházások és az ültetvénytelepítések. A meliorációs és öntözésfejlesztési beruházások is megélnkültek. Az erő- és munkagépek beszerzését azonban fékezte, hogy a bankoknak nem volt elég forrása az állami kamattámogatásban részesülő hitelek folyósítására.

Az *élelmiszeriparban* 1995-ben is folytatódott a beruházások 1992-ben megkezdődött növekedése. Folyó áron 45,5 milliárd forint volt a beruházások teljesítményértéke, ami 26,9 százalékkal haladta meg az 1994. évi értéket. Volumenben nagyjából az 1994. évi szinten maradtak az élelmiszer-ipari fejlesztések. A fejlesztések főként a korszerűsítést, a minőség javítását szolgálták, kapacitásbővítésre kisebb mértékben került sor. A befektetések 3/4-ét gép- és berendezésvásárlásra fordították. A beruházások döntő hányada 1995-ben is a külföldi befektetők által privatizált cégekre, szakágazatokra koncentrálódik. Új jelenség, hogy az országban megjelent külföldi érdekeltségű cégek folyamatos korszerűsítést terveznek, pusztán itt létük évről évre bizonyos beruházási volument eredményez. A multinacionális vállalkozások egymás számára is piacot jelentenek, az egyik élelmiszer-ipari területen (szakágazatban) végrehajtott fejlesztés más területeken (szakágazatokban) is beruházásra sarkallhat. Figyelemre méltó, hogy ebben az évben már néhány olyan szakágazatban (például a baromfiiparban, a konzerviparban, a privatizált tejipari vállalatokban) is számottevő volt a beruházás, amelyek az előző években még a talpon maradásal küszködtek és érdemi fejlesztésekre nem is gondolhattak. A hazai porondon nagynak számító vállalatok mellett a közepes méretűeket is fejlesztették. A kisvállalatok viszont csak nagyon korlátozott fejlesztésekre voltak képesek.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1995-ben átlagosan 176 ezer fő volt, ami lényegében megegyezett az 1994. évivel. 1995 végén az összes foglalkoztatott 6,5 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Az élelmiszeripar 1995-ben éves szinten mintegy 140 ezer főt foglalkoztatott, közel ugyanannyit, mint 1994-ben. Az összes foglalkoztatott kb. 5 százaléka talált megélhetést az élelmiszer-feldolgozás területén. Amiatt, hogy az elmúlt években a mezőgazdaság volt az egyik legjelentősebb munkaerő-kibocsátó, 1995-

ben a regisztrált munkanélküliek 20 százaléka (mintegy 110 ezer fő) az agrárágazatból került ki. Az újonnan munkanélkülivé válóknak viszont már csak a 15 százaléka dolgozott korábban az agrárszektorban. Az élelmiszer-gazdaság további nagyobb mértékű létszámcsökkenésével nem kell számolni. A tartósan munka nélkül levők jelentős hányada azonban a falusi lakosságból kerül ki.

Az agrárszektor fejlődésének főbb összetevői

Az agrárágazat 1995. évi fejlődése is azt mutatja, hogy a részben kedvező folyamatok ellenére nem beszélhetünk a szektor tartós stabilizálódásáról. Továbbra is sok a nyomasztó probléma, az elért eredmények törékenyek, a fejlődés ellentmondásos. Például az élelmiszer-gazdasági kivitel, illetve az export és az import aktív egyenlege nőtt, ám a külpiaci eladások relációi és termékszerkezete kedvezőtlen irányba változott. A beruházások bővülése ellenére sem beszélhetünk a fejlesztésekben felhalmozott elmaradás gyorsuló ütemű lefaragásáról. A szektor egészét sújtó tőkehiány, a rossz tőkeellátottság és a gazdálkodók széles körét jellemző pénzügyi-finanszírozási gondok 1995-ben sem mérséklődtek. Az agrárszektor mikroszintjén tapasztalható, sok esetben ígéretes mozgás, önszerveződés, lehetőségkeresés még nem mutat stabil arculatú agrárrendszer kialakulása felé. A gazdasági szereplők döntése inkább az éppen adódó, illetve az egyes szegmensekben jelentkező lehetőségek (eseti) megragadását jelentette. Ezt természetesen nem szabad lebecsülni, sőt az agrárágazat több területének javuló teljesítménye is jórészt ennek köszönhető. Így az eddigi eredmények nem elégségesek a tartós fejlődésre és a modernizálódásra képes élelmiszer-gazdaság működéskéhez, ám segítik annak létrejöttét.

A mikroszféra alkalmazkodása

A jelentős mértékben privatizált *élelmiszeripar jó néhány területe stabilizálni tudta önmagát és kapcsolatrendszerét*. Még a nehézségekkel küszködő szakágazatok (így a húsupar, a tejipar, a tartósítóipar) több cége is e vállalati körbe tartozik. Nemcsak az élelmiszer-kereskedelemmel fenntartott együttműködés lett hatásosabb, hanem az élelmiszeripar és a mezőgazdasági nyersanyagtermelők akadozó kapcsolatában is kedvező változások történtek. Főként azokon a területeken, ahol a (külföldi) magántőke részesedést szerzett. A feldolgozó vállalatok egy része olyan befektetésekre szánta el magát, amelyek segítik a mezőgazdasági termelők biztonságát, a megfelelő minőségű alapanyag termelődését.

A mezőgazdasági termékeket forgalmazó vállalkozások ugyancsak kiépítették saját üzleti körüket, főleg a szemestermény-forgalmazásban. Az élelmiszer-forgalmazó szervezetek (kiváltképp a nyugati érdekeltségűek) a hazai piac stabil szereplőivé váltak, s további terjeszkedésük várható. Széles beszállítói és kereskedelmi üzleti kör került a vonzáskörükbe. Noha a kereskedelmi cégek sokszor egyoldalúan kemény feltételeket támasztanak a velük együttműködőkkel szemben, mégis modernizációs, termelési-forgalmazási fegyelem javító és mintaközvetítő hatásuk jelentős.

Különbféle terményekre szerveződve *vállalkozói körök jöttek létre* például a gyümölcsstermelésben, amelyeket egy vagy néhány nagyobb tőkeerejű és kiterjedtebb kapcsolatrendszerrel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó szervezett meg. Résztvevőiket általában nem írásos szerződés kapcsolja össze, hanem az egymás kölcsönös ismeretén alapuló eseti együttműködés. Ugyanakkor a korábbi termelési rendszerek termelés- és kereskedelemkoordináló tevékenysége 1995-ben is az agrárszektor egyik fontos szervezőereje volt.

Az élelmiszer-gazdaság mind több területén (például a szemestermény- és a speciális zöldségtermelés, bortermelés, egyes gyümölcsök előállítása, baromfitartás stb. esetében) érzékelhető a *gazdasági szereplők önszerveződése*, lehetőségkeresése. Figyelemre méltó, hogy a minőségi szempontok ott érvényesülnek leginkább, illetve a hosszabb távon is stabil megoldások ott érzékelhetők elsősorban, ahol valamilyen élelmiszer-ipari szervezet is csatlakozik a rendszerhez, és szelektálja az abban részt vevőket, valamint azok termékeit.

Az agrárszektor fejlődése különféle ellentmondásos helyzetek kialakulását, illetve fennmaradását okozta, s ez 1995-ben is jól érzékelhető volt.

1. A mezőgazdaság dinamizálódást mutató területein (például a sertéstartásban) a növekedés nem jelent egyben minőségi szelekciót. A jó mellett a gyengébb színvonalú termelés is bővült (például a kiváló minőségű sertések mellett a gazdaságok nagy számban kínálnak alacsony húskihozatalú, vizes húsu állatokat is). Részben ezzel magyarázható a(z) (export)támogatás 1996. évi csökkentése, aminek egyik célja épp a minőségi kritériumokat elhanyagoló növekedés fékezése. 1995-ben ugyanis minden szelekció nélkül hirdették meg a támogatásokat. Így az állatállomány növekedett ugyan, de az állattartás sokszor elmaradt infrastruktúrája nemigen fejlődött, s emiatt a vágóállat-termelés fajlagos mutatói romlottak.

2. Továbbra is fennmaradt a gazdaságok hitelhez és piacra jutási esélyének különbözősége. A kisebb vállalkozások sokkal nehezebb helyzetben vannak e tekintetben.

3. Ma is létezik, bár a korábbiakhoz képest jelentősen oldódott a mezőgazdasági üzemszervezés (a kis- és nagyméretű vállalkozások dominanciáján alapuló) örökölt dualizmusa.

Piacépités, finanszírozás

Az 1995-ben sem történt lényegi előrelépés az agrárpiacok építésében. Az aukciós piacok nem működtek, akárcsak a garantált árak (ez utóbbiakat olyan alacsonyan állapították meg, hogy nem került sor alkalmazásukra). A tőzsde szerepe sem volt jelentős. Inkább a mikroszférában beszélhetünk előrehaladásról. Tovább folytatódott a kis- és közepes méretű agrárvállalkozások holdudvarának kiépítése. A nagyobb méretű mezőgazdasági egységek maguk lépnek a piacra. Mivel a közepes méretű vállalkozások beszerzési és értékesítési szövetkezeteinek szervezése kezdeti stádiumban maradt, ezért azok – akárcsak a kisebb méretű (néhány hektáros, sokszor csak részmunkaidőben működtetett üzemek) – termeltető vállalkozásokon keresztül (kisebb feldolgozó üzemek, nagykereskedelmi egységek, boltokkal kapcsolatban álló kereskedők, nagyobb élelmiszer-ipari vállalatok stb.) kapcsolódtak be a piaci vérkeringésbe. A viszonylag tőkeerős termeltető vállalkozások az adott magyarországi körülmények között azért tudtak jelentős szerepet betölteni az integrációban, mert könnyebben jutnak hozzá külső forrásokhoz, s szorosabb kapcsolatot alakítottak ki a feldolgozó és kereskedelmi szférával, ugyanakkor a termeléshez szükséges szolgáltatásokat (például növényvédelem, géphasználat, hűtőtárolás stb.) is képesek megszervezni.

A különféle élelmiszer-ipari szakágazatok (például baromfi-, hús-, üdítőital-, dohányipar) vállalatai között éles harc bontakozott ki a hazai piac, illetve egyes helyi piacok felosztásáért, megszerzéséért. Hasonló folyamat zajlik le az élelmiszer-kiskereskedelemben is.

A bankrendszer és a mezőgazdaság kapcsolata 1995-ben is hézagos maradt. Emiatt az előbbiekben említett integrátorok (termelési kör szervezők) szerepe ugyancsak erősödött. Az integrátorok szolgáltatási teljesítménye (szélesebb gazdálkodói kör „egy kézben való összefogása” és közvetítés a gazdálkodói kör és a bankok között) és a hitelezési

kockázatot csökkentő szerepe (nagyobb tőkeerővel, kiterjedtebb piaci ismeretekkel és kapcsolatokkal rendelkező) miatt a pénzintézetek főként őket választották partnerüknek, velük léptek üzleti kapcsolatra. Míg 1994-ben a termelési kört szervezők integrátori és hitelközvetítői funkciója egyaránt fontos volt, addig 1995-ben hitelközvetítői szerepük erősödött fel. Épp ezzel magyarázható, hogy partneri hálózatuk bővülése 1995-ben felgyorsult. Ugyanakkor a bankok igyekeznek magukhoz kötni azokat az élelmiszer-ipari és integrátori feladatokat ellátó szereplőket, amelyek stabil partnerei lehetnek a pénzintézeteknek. Eme ügyfelek megszerzéséért intenzív verseny bontakozott ki a bankok között.

A mezőgazdasági vállalkozások helyzete¹

A kárpótlás, a szövetkezeti törvények és az állami gazdaságok privatizációjának eredményeképpen az ország mezőgazdaságilag hasznosított földterületének a szerkezete teljesen átalakult. A legjelentősebb változást a szövetkezeti földtulajdon megszűnése jelentette. 1995-ben az állami vállalatok a földterület 19 százalékát (1990-ben 27 százalék), a szövetkezetek 38 százalékát (64), az egyéni gazdaságok 43 százalékát (7) használták.

A gazdálkodó szervezetek termőterületének megoszlása a korábbinál lényegesen kiegyenlítettebb lett. A különböző gazdasági társaságok átlagos földterülete 2000 hektár alá, míg a szövetkezetek átlagos földterülete 1700 hektárra süllyedt. Az átlagos üzemméretetek visszaesése mögött a 3000 hektár fölötti gazdaságok számának az egyharmadára csökkenése, míg az 500–3000 hektár közötti gazdaságok számának a 2,5 szeresére emelkedése áll.

A jogi személyiségű gazdasági szervezetek száma 1988–1995 között négyszeresére emelkedett (1995 végén 6,3 ezer volt belőlük), ami mögött a különböző típusú szervezetek számának eltérő fejlődése áll. Az állami vállalatok száma kevesebb mint a negyedére (mintegy 30–35 egységre) esett vissza. A legdinamikusabb fejlődést azonban a mezőgazdaságban korábban nem létező gazdasági társasági formák, mint a kft. (1995 végén 3,5 ezer egység) és az rt. (1995 végén 183 egység) mutatták. Ma ezek alkotják a mezőgazdaságban működő jogi személyiségű szervezetek hatvan százalékát. Az elsősorban termeléssel foglalkozó szövetkezetek száma is hatvan százalékkal emelkedett (számuk 1995 októberében 2,1 ezer volt). Részarányuk a mezőgazdasági szervezeteken belül azonban 85 százalékról egyharmadra esett vissza. Ugyanakkor az 1995-ös év végén a mezőgazdaságban közel 2500 jogi személyiség nélküli gazdasági szervezet (bt.) tevékenykedett. Az egyéni vállalkozók száma pedig 33 ezer volt.

A mezőgazdasági szervezetek számának ugrásszerű emelkedése és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámának radikális csökkenése jelentősen átrendezte a mezőgazdaság vállalatrendszerének méretstruktúráját. A 300 főnél nagyobb szervezetek száma mintegy nyolcadára csökkent, míg az 51–300 fő közöttiek száma 45 százalékkal emelkedett, így az összes jogi személyiségű vállalkozás 1,5 százalékát, illetve mintegy 17 százalékát adják. A legnagyobb részarányt a 20 fő alatti vállalkozások képviselik, súlyuk 1995-ben közel 70 százalékos volt.

A mezőgazdasági kisvállalkozások térnyerése az 1990–1995 közötti időszakban alapvetően két forrásból táplálkozott. Egyrészt a korábbi nagyüzemek átalakulásából, illetve privatizálásából, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek gazdasági racionalitás mentén kisebb egységekre való bomlásából, valamint a kárpótlási folyamatból, másrészt a háztáji és kiegészítő gazdaságok mezőgazdasági vállalkozásokká való átalakulásából. Korábban a

¹ Ez a szakasz *Fertő Imre–Mohácsi Kálmán*: A mezőgazdasági kisvállalkozások helyzete és fejlődése 1990–1995 között című tanulmányára támaszkodik (Kisvállalkozás-fejlesztési Intézet, 1996).

KSH mezőgazdasági kistermelésnek nevezte a lakosság mezőgazdasági tevékenységét. A mezőgazdaságban az elmúlt öt évben végbement változások következtében az egykor domináló ház körüli gazdálkodók mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a nagyobb földterületen és nagyobb állatállománnyal rendelkező vállalkozók, amelyekre közösen az egyéni gazdálkodás fogalmát vezette be a közelmúltban a statisztika.

Az 1995-ös évben a mezőgazdaság bruttó termelési értékéből az egyéni gazdaságok mintegy 50 százalékkal részesedtek. A növénytermelésben valamivel kisebb, az állattartásban valamivel nagyobb volt a hányaduk, de mindkét területen bővülő. Az egyéni gazdaságok arányának növekedése mögött elsősorban a mezőgazdasági termelés s ezen belül is a nagyüzemek teljesítményének csökkenése áll. A növénytermesztésnél azonban nemcsak a termelés általános visszaesése magyarázza az egyéni gazdaságok előretörését. A korábban kizárólag nagyüzeminek tekintett kultúrák – a gabonafélék, a hüvelyesek, az ipari növények, a szálas és lédús takarmányok – esetében az egyéni gazdaságok jelentősen növelték termelésüket. Az állattenyésztés esetében viszont inkább arról beszélhetünk, hogy az állatállomány a kistermelők körében stagnált, vagy kevésbé fogyott, mint a nagyüzemekben.

1991–1995 között 200 ezerrel csökkent az egyéni gazdálkodással foglalkozó háztartások száma, ugyanakkor a mezőgazdaságban egyéni vállalkozóként bejegyzettek száma 2800-ról – a már említett – 33 ezerre emelkedett. Az 1991-es összeírásakor 36 ezer főfoglalkozású egyéni gazdálkodó volt. Ezzel szemben 1995-ben már több mint 50 ezren irányították főfoglalkozásban gazdaságukat. Az egyéni gazdálkodók a korábbiakhoz hasonlóan változatlanul kevés számú állandó és időszakos alkalmazottat foglalkoztatnak. Állandó alkalmazottat csupán 7-8 ezer háztartás esetében regisztráltak, ami mintegy 12 ezer főt jelentett. Időszakos alkalmazottakat mintegy 20-25 ezer háztartás foglalkoztatott, számuk 160 ezer főt tett ki. A gazdaságok elaprózódásától tartó korábbi félelmek csak részben igazolódtak be, helyette azt figyelhetjük meg, hogy felmérésről felmérésre csökken a törpegazdaságok száma. A KSH adatai szerint a magántermelők megművelt földterületük növelésére törekednek. A földbérlet széles körben elterjedt. Például az 50 hektárnál nagyobb területet művelő gazdaságok földjének kb. 70-75 százalékát bérelték.

A földterülettel rendelkező 1,5 millió háztartás döntő hányada nem vállalkozásszerűen működteti gazdaságát. A hagyományos önellátó paraszti gazdaságtól a részlegesen vagy rendszeresen kisebb mennyiségeket a piacon értékesítő gazdaságig eltérő funkciójú egységek figyelhetők meg közöttük. Általában a család jövedelmének kisebbik hányada származik a mezőgazdasági tevékenységből, a földet részmunkaidőben művelik meg.

A kárptólás, a szövetségi törvények és az állami gazdaságok privatizációja által 1995-re előidézett jelentős változások ellenére a mezőgazdaságban továbbra is a nagyüzemek maradtak uralkodók. Azonban azok a korábbiaknál lényegesen kisebb méretűek. A mezőgazdasági vállalkozások a kedvezőtlen körülmények ellenére bővítették termelésüket, és számuk is számottevően emelkedett. Az elmúlt évek fejlődése eredményképpen a korábbi szélsőségesen duális agrárrendszer figyelemre méltóan oldódott. Ám a mezőgazdasági vállalkozások további fejlődésének, megerősödésének és piaci integrálásának elemi feltétele az agrárpiacok kiépítése, a finanszírozás gondjainak megoldása, szolgáltatási rendszerük fejlesztése.

A GATT-megállapodás és az exporttámogatás

Az 1995-ös év agrár-külkereskedelemmel összefüggő egyik kellemetlen fejleménye a *GATT-megállapodásban vállalt magyar kötelezettségek* miatt következett be. A nyár elején az Egyesült Államok illetékes szervei megkeresték a magyar kormányt, és magyará-

zatot kértek arra, hogy az 1995. évi költségvetésben szereplő agrárexport-támogatás összege miért nem azonos a magyar fél által a GATT-ban vállalt termékcsoportonkénti támogatások értékével. Ezt követően tárgyalások kezdődtek a WTO-ban (Kereskedelmi Világszervezet – a GATT utódszervezete), ahol a magyar partner hátrányos helyzetbe került, mert gyanúba keveredett, hogy kötelezettségvállalását nem akarja teljesíteni. Ekkor derült fény a GATT-egyezményt előkészítő tárgyalások időszakában elkövetett súlyos hibákra. Sem a Németh-, sem az Antall-kormány nem vonta be a későbbi nemzeti vámlebontást és exporttámogatási lehetőséget rendező GATT-tárgyalásokba a volt szocialista országokba (főleg a volt Szovjetunióba) kerülő rubelelzárolású export támogatását. Márpedig ennek figyelmen kívül hagyása miatt az exporttámogatási bázis lényegesen kisebb volt a valóságosnál. Ezen túl – félreértelmezve a GATT-követelményeket – a magyar tárgyalófél a lehetséges termékkörnél kevesebbet vont be a tárgyalásokba, abban a hiszemben, hogy az azon kívüliekre nem kell érvényesíteni az exporttámogatás-csökkentési kötelezettséget. Ugyanakkor a magyar fél túlságosan is ragaszkodott a GATT-előírásokhoz akkor, amikor a nemzeti támogatásmérséklési kötelezettségvállalást nemzeti valutában adta meg. A forintban meghatározott támogatás GATT-egyezmény szerinti évről évre való csökkentése, az inflációt is figyelembe véve rövid idő alatt töredékére csökkenti a támogatás reálértékét. A GATT azonban más valutában is elfogadta volna a támogatások meghatározását, s így a fenti gonddal nem kellene most szembenézni. Ezt tették a lengyelek, akik dollárban határozták meg a támogatási mértékeket.

Az említettek együttesen nemcsak az exporttámogatás szükségesnél nagyobb korlátozását követelik, és a magyar mozgástér rohamos szűkülését okozták már 1995-ben is, hanem a magyar fél szavahihetőségét is kikezdték. Ezek a problémák már korábban ismertek voltak az agrárkormányzat előtt, de senki sem kezdeményezett tárgyalásokat azok korrigálására. Csak akkor léptek, amikor 1995-ben azt az amerikaiak szóvá tették, ezért rosszabb tárgyalási pozícióban kell valamilyen módosítást elérni. Megjegyezzük, ha a szóban forgó hibákat nem követik el a kormányok, vagy maguk kezdeményeztek volna korrekciós megbeszéléseket a WTO-ban, akkor a kellemetlenségek nagy részét elkerülve, elvileg a mostaninak a többszöröse is lehetne forintban kifejezve az agrárkivitel szubvenciója. Más kérdés, hogy mekkora mértékű támogatás célszerű a hatékony exporttámogatás érdekében.

A megkezdett, most is folyó WTO-tárgyalásokon nem kizárt, hogy sikerül kijavítani a magyar fél által elkövetett hibákat. Ha ez nem menne, akkor a WTO-n kívül, a magyar féllel szemben a fellépést kezdeményező országokkal – elsősorban az Egyesült Államokkal – hallgatolagos megállapodást lehet kötni. Mivel azok piacait a magyar kivitel nem veszélyezteti komoly mértékben, elképzelhető, hogy a precedens elkerülése céljából ragaszkodnak ugyan a korábbi magyar GATT-kötelezettség vállalásokhoz, de hivatalosan nem vetik fel, hogy a magyar fél túllépte az exporttámogatási lehetőségeit, és kompenzációt nem követelnek. A legrosszabbik – remélhetőleg a kisebb valószínűségű – esetben még a hallgatolagos megállapodás sem jön létre, és Magyarországgal szemben nemcsak az agrárszektorra érintő kereskedelmi korlátozásokat vezetnék be, s az élelmiszer-gazdasági export támogatásának reálértéke 2000-re az 1995. évi szint negyedére-ötödére zuhanna.

Az agrárpolitika és az agrárpolitikai gondolkodás jellemzői és hatásai

Az agrárpolitika, illetve az agrárpolitikai kérdésekben leggyakrabban megszólalók elképzelései 1995-ben sem álltak össze tudatos és koncepcionális állásponttá. Nem tisztázott, hogy milyen agrárrendszert is kellene építeni. A megfogalmazódott (sokszor a nyolc-

vanás éveket idéző) agrárpolitikai igények (szólamok) a legtöbbször irreálisak. Az agrárágazat hosszabb távú működési kereteinek formálása során így nem koncepcionális megoldásokról, inkább csak próbálgatásokról volt szó. Erre példa a támogatáspolitikai alakítás, a hatások és az állami kötelezettségvállalás pontatlan felmérése miatt a szubvenációs mértékek évközi megváltoztatása, a hatékonyabb támogatási rendszer iránti igény újra és újra fogalmazása, illetve a részpiacok szabályozásának következetlenségei, a részleteiben nem tisztázott és kimunkálatlan tartalmú, „az ágazat helyzetét rendező” úgynevezett agrárorientációs törvény megalkotásának napirenden tartása.

A legkülönbélebb agrárpolitikával foglalkozó szakértők (legyenek azok akár a MOSZ, a kamarák, a terméktanácsok, az Agrárszövetség stb. képviselői) szemlélete nagyon sokszor hibás. A mezőgazdaságban tevékenykedőkről sokszor mint egységes gazdasági-társadalmi csoportról beszélnek. Ez téves álláspont, és a gondok megoldását is gátolja. Az ágazatban ugyanis eltérő szociális és társadalmi körülmények között élő és különböző lehetőségekkel rendelkező csoportok vannak. A mezőgazdaság bármilyen irányú tartós és hatékony növekedése ugyanakkor csakis a szelekciós követelmények érvényesítésével lehetséges. Márpedig ez eltérő módon érinti a különféle gazdálkodói csoportokat. Az agrárpolitika „közvélemény-formálói” ezt nem veszik figyelembe, pedig a szelekcióval számolniuk kellene.

Az agrárpolitikával foglalkozók fenti (igen széles) körének van egy másik szemléleti korlátja is. Egyes szakértők a hetvenes és nyolcvanas évek már ismert megközelítése mentén az agrárszektor kitüntetett nemzetgazdasági jelentőségéről beszélnek. Egyfelől azért, mert az élelmiszer-gazdasági export és az agrár-külkereskedelmi egyenleg fontos szerepet játszik a külkereskedelmi mérleg alakulásában. Másfelől (nem függetlenül az előbbtől) azért, mert a mezőgazdaságot olyan sajátos területnek tekintik, amely speciális elbánást igényel (támogatást, az agráröllő zárását, kedvezményes hitelt stb.). Az agrárágazat valóban fontos szerepet játszik a külkereskedelmi forgalomban. De az már helytelen, hogy ezt a teljesítményt minden megkülönböztetés nélkül megint csak a mezőgazdaság egészének tulajdonítják. Ugyanakkor a mezőgazdasági tevékenység nem tekinthető egyfajta „sajátos képződménynek”, az éppolyan gazdasági tevékenység, mint bármi más. Azaz nem kell vele „sajátosan” bánni, hanem a nyugati típusú agrárrendszer követelményeinek megfelelő piacépítéssel, hitelezési rendszer kialakításával stb. üzleti szempontú, minél hatékonyabb működésére kell törekedni és ösztönözni. Az exportteljesítmény megőrzésének és javításának is ez az egyik feltétele.

Az agrárpolitikai gondolkodásban jelen levő előbbi markáns szemlélet nemcsak akadályozta (akadályozza) egy tudatos agrárrendszer-építő koncepció, illetve reális agrárpolitika kialakítását (így ugyanis nem lehet értelmesen szemlélni az agrárágazat problémáit), hanem a Földművelésügyi Minisztérium szakapparátusára is bénítóan hatott. A szaktárca (természetesen belső gyengeségeitől sem függetlenül) az agrárídeológia szóban forgó megközelítésmódját s az abból fakadó bizonytalanságot érzékelve, 1995-ben is csak nehezen tudott javaslatokkal előállni. Az Agrárrendtartási Hivatal sem igyekezett minden erővel haladást elérni a piacépítés terén, amit a terméktanácsok gazdasági szereplők előtti hiteltelensége is akadályozott.

Az előbbieket a törvényhozási munkát, a rendeletalkotást, az agrárszektor működési kereteinek kialakítását is hátrányosan befolyásolták. Megszületett ugyan 1995-ben az állategészségügyi, az állatorvosi kamarákról, a takarmányokról szóló és az élelmiszer-törvény. Ezek az EU-hoz való közeledést (harmonizációt) és egyben a piacépítést is szolgálják, hiszen az ágazat szabványosítását segítik elő. A szövetkezeti törvény módosítása a szövetkezetek átalakulásának, szétválásának szabályait egyszerűsítette. Az agrárrendtartási törvény módosítása az irányár meghatározását a terméktanácsok egyezség alapján írja elő. Más törvénymódosítások azonban elmaradtak. Ezek közül a legfontosabb,

hogy nem került sor a földtörvény bizonyos részeinek megváltoztatására. Így nem tették lehetővé, hogy a bankok földtulajdont szerezhessenek, ami nélkül a földjelzálog-hitelezés intézménye nem működhet megfelelően. Ha ugyanis a hitelképtelen mezőgazdasági vállalkozó földje zálogként nem kerülhet a bank tulajdonába, akkor azt azonnal el kell árverezni. Ez indokolatlanul leszorítja az adott föld árát, s gátolja, hogy olyan vállalkozók jelenjenek meg ott, amelyek megfontolt tevékenységre rendezkednek be.

Előretékiítés

Az élelmiszer-gazdaság hosszabb távú stabilizálódásának feltételei tehát 1995-ben nem jöttek létre. Az agrárágazat működési kereteinek tartós rendezése sem történt meg. Így a kitapintható kedvező folyamatok törékenyek. Az élelmiszer-gazdasági rendszer építése sem mezoszinten, sem makroszinten (agrárpolitikai közvélemény, törvényhozás, a szaktárca tevékenysége) nem viseli magán a tudatosság jeleit. Az uralkodó agrárpolitikai igények és szemlélet nem is teszi ezt lehetővé. Ezért a közeljövőben valószínűleg az ágazatban továbbra is domináló, egy-egy markáns piaci szereplő (például termeltető, forgalmazó vállalkozás stb.) körül csoportosuló résztvevők – körökre bomló – útkeresése fogja a szektor fejlődését jellemezni.

Noha elvben minden szabályozási javaslat elismeri, hogy a dinamizmusra képes szereplők ösztönzésére, a kooperációs szerveződés világos mintáinak kiemelésére, terelő és szelektáló támogatási és szabályozási rendszerre lenne szükség – és ezt az igényt burkolt formában az EU-kérdőívek is kifejezik –, az alkalmazott fogalomrendszer és az ágazat szereplőinek gyakran méltányos igénye, úgy tűnik, bénítja a döntési rendszert. Hiszen az a vállalkozó, aki az állam biztatására életformáját igazította a mezőgazdasághoz, „joggal” várja, hogy nagyobb piaci biztonsághoz és finanszírozási forráshoz jusson. Az a társult közösség – szövetkezet vagy abból alakult társaság –, amelyik a saját jövője érdekében felhalmozott eszközök feláldozásával teremtette meg a saját környezetében a politikai békét, legalább a további áldozatoktól szeretne „joggal” megmenekülni. Az a vállalkozás, amelyik képes volt az új piaci igénynek eleget tenni, és meg tudta alkotni a maga új kooperációs rendjét, „joggal” igényli, hogy stabilizálódásának és növekedésének jogi korlátait az állam építse le, és a pénzpiac más vállalkozásokkal egyenrangú szereplője legyen.

Az információs rendszer torzulásai és a konjunktúraszabályozási célok kétértelmősége kiszámíthatatlanná teszik a piacsabályozási beavatkozásokat. A jövődő agrárstruktúrára vonatkozó világos hipotézisek hiánya pedig eszköztelenné és differenciálatlanná a fejlesztési politikát. Máiig nem tisztázott, hogy a gabonagazdaság a világpiacba illeszkedik-e, avagy korlátozzák – a hústermelés és az erre alapozott exportlehetőségek biztonságigénye (ami alacsonyabb takarmányárban mutatkozik meg) miatt – a gabonapiac szabadságát. Noha világos, hogy a nyolcvanas években csúcsteljesítményt nyújtó gabonahús vertikumra önmagában egyre kevésbé alapozható az ágazat jövője, az állami politika nem segíti a gabonatermelésre kevésbé alkalmas vidékeken a gabona-gabona és a gabona-ipari növény forgók alternatíváját jelentő kultúrák (például zöldségtermelés, ültetvények, legelőre alapozott gazdálkodás, koncentrált vízigényes tevékenységek stb.) kialakulását. A szelektív támogatási-ösztönzési módszerek vállalásának hiánya ellentmondásos jelenségekhez vezetett az 1995-ös pótköltségvetés és az 1996-os eredeti támogatási rendelet kapcsán is.

Több, szinte már örökzöld feladat vár megoldásra. Például a mezőgazdasági termelők piachoz kapcsolódásában kulcsszerepet játszó beszerzési és értékesítési szövetkezetek szervezésének központi segítése. A földhitelintézet létrehozása. A földhivatali szervezet

hatékonyabb támogatására is szükség lenne, mert az a jelenlegi helyzetben csak a tulajdon lassú bejegyzésére képes, ami az agrárhitelezést is akadályozza (nincs ugyanis megfelelő hitelbiztosíték), s nem oldja a bankok agrárvállalkozás-finanszírozástól való idegenkedését. A pénzintézeti rendszer újjáalkotása elkerülhetetlen feladat.

Az 1992–1994-es évek törvényhozási koncepciója arra vonatkozóan, hogy miképp alkossák meg az élelmiszer-gazdaság szereplőinek együttműködési rendjét (rendtartási törvény, kamarai törvény, erdőbirtokossági törvény, hegyközségi törvény) nem vált a gazdasági szereplők gondolkodásának részévé. Az így kialakított szervezetek gyakran legitimitási problémákkal küszködnek, és kompetenciaháborúkkal vannak elfoglalva. Mivel nem lehet a rendszerépítést előlről kezdeni – s a mezőgazdaság igényli a tartós együttműködések biztosító rendet –, fel kell hívni a figyelmet a rendszerben szétesztott szerepekre, s keményebbé kell tenni a szereplők felelősségét. Enélkül a hétköznapi egyértelműsége és az egyes szereplőkörök stratégiaalkotásának lehetősége szűnik meg. Bár e nézet elfogadottá vált, de a gyakorlati lépések késnek.

Irodalom

- Akár háromszorosára is növelhető lenne az exporttámogatás. Napi Gazdaság, 1996. március 4.
Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi forgalmának elemzése (kutatásvezető: *Kartali János*).
Agrárgazdasági és Informatikai Intézet, 1995. szeptember.
Czárné Ivanics Mária–Szabó Jenő–Tassy Sándor [1996]: Az élelmiszer-gazdaság 1995. évi folyamatai. Gazdaság és Statisztika, 1. sz.
Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók (készítette: *Harcza István*). KSH, 1996.
Szerkezetváltozási tendenciák főbb jellemzői az 1990-es évek mezőgazdasági termelésében (szerkesztette: *Guba Mária–Ráki Zoltán*). Agrárgazdasági és Informatikai Intézet, kézirat, 1996. április.